

Ф. О. САМОЙЛОВ. До питання про долю української мови в Україні: минуле і сьогодення

Боротьба українства за мовну емансипацію сягає глибокої давнини, бо мова справді була й лишається однією з визначальних прикмет окремішності народу. Але найближчі сусіди України із слов'ян — поляки та росіяни — довгий час заперечували існування української мови як мови самостійної. Ще 1663 р. Шевальє у своїй «*Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne*» проголосив українську мову «наріччям» польської. У Росії поширення набула точка зору М. Ломоносова, котрий заявив, що «сей діалект с нашим очень сходен, однако его ударение, произношение и окончанія реченій от соседства с Поляками и от долговременной бытности под их властію много отменились или прямо сказать попортились» [1].

Про «малоросійське наріччя», котре є не чим іншим, як наріччям мови російської, але «за польським зразком використаним», говорилось у вступі до 4-томного видання «Сравнительные словари всех языков и наречій, собранные десницею Всевысочайшей особы» (1787–1789).

У XIX ст. українську мову розглядали або як «наріччя», межеве між російською і польською мовами, або як «фактично російську», але «попсовану» польською, або ж як наріччя «обласне польське»; проголошували її «креатурою польської», «незаконним дітищем руської сім'ї» чи просто «варварською»; «іноземною» і, зрештою, «неіснуючою» [2].

М. Каченовський, М. Греч, Є. Болховітін, М. Карамзін — ось найвідоміші імена науковців, котрі на початку XIX ст. заперечували існування самостійної української мови й літератури. В середині сторіччя до них приєдналися М. Погодін, В. Белінський, в кінці — О. Соболевський. Їм протистояли І. Срезневський, О. Бодянський, а в кінці століття — Ф. Корш, які, будучи не українцями, тим не менш завдяки науковій сумлінності та відданості ідеї «народності» зробили неоціненний внесок в обґрунтування окремішності української мови.

У Галичині на оборону рідної мови на початку XIX ст. стали самі українці — члени «першої організації нашого відродження» — «Товариства греко-католицьких священників для поширення письмами просвіти і культури серед вірних на основах християнської релігії» — Й. Левицький, І. Могильницький, П. Назаревич, Д. Каченовський, В. Сазанський, І. Трильовський, І. Давидович, І. Снігуровський [3].

Прикмети української мови як не наріччя, а власне мови, котрою користувалось місцеве автохтонне населення на теренах від Дону до Дунаю, першим визначив і докладно схарактеризував М. Максимович у своїх працях, написаних упродовж 1827–1863 рр. Разом із тим українська мова, за його твердженням, була покликана служити для збагачення російської літературної мови. Показово, що ці ідеї проголошував не російський шовініст, а людина «глибоко віддана українському національно-культурному відродженню», його «хрещений батько» [4]. Знадобилося ще принаймні півстоліття, щоб одиниці в російському суспільстві слідом за О. Пипінім повторили, що в поруч із російською мовою і літературою є й українська мова і література і що її «оправданням» є Шевченко [5].

Ці нові віяння непокоїли тих, хто вважав, що твердження про самостійність української мови можуть стати початком шляху до самостійного існування України, і це покладе край єдності й неподільності імперії. Тому представники цих політичних кіл виступали проти перекладу українською навіть Святого Письма. У доносі шефові III відділу жандармерії кн. Долгорукову у березні 1863 р. анонім писав, що із «праха Шевченка відродилась ціла шайка самих ревних сепаратистів і ненависників Росії», котрі «зладили такий умовід»: якщо вдасться виклопотати переклад Святого Письма на «напівпольському наріччі», то справа малоросів перемогла. Донощик писав, що задумка перекладу на перший погляд безвинна і навіть благородна, та згодом до цього «крепкого каменю не важко буде пристроїти окремішність мови», потім — життя, потім — національності [6].

Деякі представники української еліти прямо пов'язували питання пробудження нації з мовним питанням. Вони вважали, що, навіть якщо припустити, що українці «ніколи не були народом», то вони «будуть ним неодмінно», бо ж «мова есть». Вони вірили, що «хоч нині ще не вміємо писати по-українськи», та «згодом навчимося» [7]. На те, аби мрія ця ніколи не стала реальністю, докладали чимало зусиль ідейні захисники єдиної та неподільної Російської імперії. Початком утисків українства був розгром Кирило-Мефодієвського братства. Особливо ж вони посилювались після польського повстання 1863 р., після якого на світ з'явилися сумнозвісні царські укази 1863 і 1876 рр., що фактично поставили українську мову поза законом. За цих умов багато представників інтелігенції підросійської України зрікалися рідної мови, свого українства, як зазначав І. Франко, піддавшись звабі вмерти «мас-титым русским патриотом». Осліплені саявом російської велико-

державності, вони й собі бажали причаститися до блискучої імперської цивілізації. Яким скромним і мізерним здавалося те, що українські патріоти насмілювалися протиставляти цій, як зазначав І. Лисяк-Рудницький, «розкішній всерозтrophуючій колесниці» [8]. Але долаючи ці спокуси, представники національно-свідомої інтелігенції наполегливо плекали свою українськість. Так було, наприклад, в сім'ї Косачів, де Олена Пчілка, як сама згадувала, «окружала дітей такими обставинами, щоб українська мова була їм найближча» [9]. В інших випадках українцями ставали під впливом сприятливого товариства; так дочка Х. Д. Алчевської (яка сама належала до українофілів) Х. О. Алчевська прийшла до українства завдяки спілкуванню з Б. Грінченком, М. Міхновським, Г. Хоткевичем, М. Вороним. Проте, зауважував сучасник М. Могилянський, здебільшого український інтелігент виростав органічно не лише за сприятливих родинних і суспільних обставин, а був продуктом самостійної важкої і складної роботи совісті і теоретичної думки [10]. Прикладом людини, котра пройшла складний шлях до самої себе, був Богдан Кістяківський, про що він сам писав так: «Я народився в Києві — одному із самих великих, а, значить, зрусифікованих міст України... походжу з дуже інтелігентної, а тому теж значною мірою зрусифікованої родини... до сих пір я проклинаю свою долю за те, що я виховувався не в рідній школі, що у дитинстві я мало слухав рідних пісень, що моєю фантазією володіли не рідні казки, що з літературою я познайомився не на рідній мові і що я ріс чужий тому народу, серед якого я жив, чужий моему рідному народу. Лише в юнацькі роки я почав серйозно вивчати українську мову, познайомився з українською поезією, піснею, літературою, полюбив український театр, і я вважаю, та й завжди вважав, що лише з цього часу я почав ставати особистістю та культурною людиною» [11]. На стан та долю української мови впливало те, що інтелектуальна еліта народу виховувалась, як писав Панас Мирний, «іншою школою», першочергово — російською (як Леся Українка, Б. Кістяківський), польською (як В. Липинський і, значною мірою, І. Франко), що призводило до дуалізму свідомості.

Яскравим проявом такого свідомісного дуалізму був М. Гоголь. Аналізуючи феномен М. Гоголя, Б. Кістяківський зауважував, що геніальний письменник так і не зміг ніколи грамотно писати російською ні з точки зору орфографії, ні синтаксично чи етимологічно [12]. Для Росії Гоголь залишився «найзагадковішим російським письменником», котрий взяв з собою в могилу якусь «нерозгадану таємницю». Прийшовши в російське суспільство, він

замість «образу людини» побачив в ньому лише «шматки», «гримаси людей» — Чичикова, Ноздрьова, Собакевича, Хлестакова, Сквозник-Дмухановського і т. п. типів. Його «великому і неправдоподібному» таланту дано було відчутти душею, зрозуміти і відкрити характер російського народу, в тому числі і його глибоко укорінені негативні риси, його «нелюдське хамство», його «темних духів», все те, що викривляло «образ і подобиє Боже» [13]. Мабуť через те В. Розанов на схилі віку, розмірковуючи про загрози «єдиній і неподільній», зізнавався: «Я все життя боровся і ненавидів Гоголя; і в 62 роки я думаю: «Ти переміг, жаклиивий хохол». Таким чином, гоголівський «український ухил», українське мовомислення проявилось і у своєрідності його російськомовної творчості.

З'ясовуючи причини утисків українства у другій половині XIX ст., дослідники (А. Каппелер, І. Лисяк-Рудницький) вказують, що значну роль у цьому процесі відіграло виникнення у той час етнічно визначеного російського націоналізму. В національно-культурних прагненнях української інтелігенції, у спробах поширення рідної мови серед представників української еліти вони бачили небезпеку єдності російської держави. Один з представників російського націоналізму так писав про це: «Звідки цей народ, ця мова і ця інтелігенція взялись? Була колись Україна, коли за нею йшли степи татарські, а потім турецькі, існує Україна в поезії, але тепер в дійсності — її немає, є тільки Україна — у мріях галицьких і буковинських українофілів, котрим вона, як відомо, потрібна для сепаратистських цілей... Повторюємо: українського народу, української мови нема і ніколи не було, тому немає і не може бути у нас української інтелігенції». З приводу такої заяви С.Єфремов з гіркотою відзначав в «Киевской старине»: «...патріотів розплодилось стільки, що всякій простій людині тісно жити стало в цьому «отечестве», де атмосфера майже суцільно отруєна безперервною травлею, заклинаннями скорочення всього, що не відзначене патентом «истинно-русского» [14].

На такі позиції поступово скотилися й ті діячі, які виступали як прибічники демократичної, ліберальної ідеології. Найбільш відомі з них були представлені в конституційно-демократичній партії — одній з найбільш впливових російських партій початку XX ст. Але висловлюючи прогресивні для свого часу думки щодо шляхів подальшого розвитку Росії, взаємовідносин між державою і особою і т. п., вони майже не поширювали свої демократичні переконання на національне, зокрема українське питання. Діячі українського національного руху в цей час висували досить скромні вимоги, що

обмежувалися рамками культурно-національної автономії: 1) запровадження в місцевостях з українським населенням викладання українською мовою в початкових школах; 2) запровадження в тих же місцевостях викладання української мови, літератури, історії та українознавства як обов'язкових дисциплін у середніх та вищих навчальних закладах; 3) допущення вільного вживання української мови у церкві, суді та всіх інших громадських установах в Україні; 4) скасування надзвичайних митних перепон щодо закордонних видань російською та українською мовами [15]. Але й ці помірковані вимоги для російських лібералів були неприйнятними в принципі.

Одним з тих інтелектуалів, який займав жорстку позицію щодо «українства», був відомий діяч партії конституційних демократів П. Струве. Стрижнем позиції П. Струве з українського питання була його концепція російської нації та бачення тієї ролі, яку грає в процесі її консолідації «загальноруська культура», в основі якої лежить «загальноросійська» мова...» У полемічній статті під назвою «Что такое Россия?», він здійснює спробу обґрунтувати, довести правомірність гегемонії «руської» культури, її наднаціональний характер. П. Струве рішуче виступав проти того, аби ставити «великоруську» культуру в один ряд з «малоруською» і «білоруською», бо... створення середньої і вищої школи з викладанням малоросійською мовою було б, на його думку, штучним, нічим не виправданим «колосальним розтрачуванням історичної енергії населення Російської імперії» [16]. В полеміку із П. Струве вступив автор за псевдонімом Українець, який звернув увагу на те, що натиск російської державної влади на культурні потреби українського народу, на жаль, «не зустрічає спротиву в руському прогресивному суспільстві і пресі...», у них не виникає й думки про те, «щоб принаймні мимохідь прохопитися хоча б словом симпатії до тих нещасних малоросійських дітей, яких навчають чужою мовою. Чи не це є справжня розтрата психічної енергії!?!» [17].

У відповідь на статтю Українця П. Струве відгукнувся новою публікацією, в якій розвивав думки, висловлювані й раніше, а саме — української культури «не було, немає й бути не може», «її можна тільки навмисне створити» [18]. Але чи варто це робити? Чи взагалі має майбутнє українська мова? Ці питання для П. Струве не просто нагода заперечити опонентові та згуртувати одностайних навколо своєї позиції; це, як він вважав, по-справжньому доленосні питання. «Українському» рухові в Росії він пропонував шлях скромного обласного розвитку. На цьому шляху малоросійська мова буде зберігатися і навіть зростати як місцева

мова, як мова місцевої художньої літератури та в певних межах мова місцевої початкової школи. На цьому шляху вона зможе зберегти свої фарби, відтінки, вона буде триматися та підживлюватися у нижчих, «народних» верствах, де сільський, головним чином, побут ховається від всезрівняльної, всеруйнуючої залізничної, фабричної, мітингової, кафешантанної та кінематографічної цивілізації... Але неможливо, стверджував П. Струве, поставити український рух на інші рейки та вказати малоросійській мові інший шлях, дати і цій мові громадське та державне завдання, вивести її з тихих закутків сільського побуту, де її інтимне шепотіння підслуховує народодобульний слух поетів природи і побуту, привести цю мову на політичний ярмарок, зробити знаряддям політичної боротьби. П. Струве непокоїла перспектива створення з місцевого «побуту» та «наріччя» нової національної та всеохоплюючої культури, яка змагатиметься з загальноруською та витискатиме її з теренів «етнографічної» України. Такий шлях, переконаний П. Струве, є надзвичайно небезпечним для єдиної «загальноруської культури», особливо «якщо інтелігентська «українська» думка вдарить в народну масу та запалить її своїм «українством» — величезним та нечуваним розколом руської нації, що стане справжнім державним та народним лихом...» [19].

Доля української мови в Україні, як і української культури в цілому, за радянських часів складалася неоднозначно. Часто-густо проголошувалось одне, а робилось інше. З одного боку, в різні періоди по-різному, але влада все ж дбала про розвиток культури, збереження надбань попередніх поколінь у цій сфері. З другого — робилось це в тих межах і напрямках, які сприяли реалізації пропагованих Програмою КПРС комуністичних перспектив щодо стирання національних відмінностей, особливо мовних, а в перспективі і «злиття націй», перетворення їх у єдину соціалістичну націю, у «нову історичну спільність — радянський народ». За таких умов цілком закономірним стало витіснення української мови з офіційного вжитку. Вимога писати дисертації лише російською мовою (з 1973 р.), рекомендація нею ж популяризувати наукові досягнення «вимивали» українську мову із сфери науки.

Піклування КПРС та уряду про поширення російської мови за рахунок мови української знайшло свій вияв у постанові Ради Міністрів СРСР «Про заходи по поліпшенню вивчення російської мови в союзних республіках» (1978) та спільній постанові ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи для удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх учбових закладах союзних республік» (1983). В Україні вчителям російської

мови були встановлені 15% надбавки до ставок, засвоєння російської мови мало розпочинатися з дошкільного віку, у школі класи, в яких було понад 25 учнів, на уроках російської мови поділялись на групи, російська мова була визначена як обов'язкова, а українська вивчалась за бажанням.

Завдяки такій політиці партійного та радянського керівництва пересічні громадяни робили висновок про безперспективність української мови. Російська мова почала панувати на виробництві, в управлінських структурах. Загальну деукраїнізацію учнівства забезпечувало викладання предметів у вузах та технікумах республіки майже виключно російською мовою. Виняток становили лише окремі навчальні заклади західних областей та Київський університет. Під жорсткий прес русифікації потрапляли навіть учні профтехучилищ, основним контингентом яких була сільська україномовна молодь. За рік-другий навчання майбутні робітники успішно засвоювали «суржик». Цьому сприяла відсутність українських підручників та посібників. З 1972 по 1980 р. кількість назв українських видань навчальної літератури для вузів скоротилась у 5,7 рази. Більше того, тим, хто у повсякденному житті спілкувався українською мовою, чіпляли ярлик націоналіста.

Непросту мовну ситуацію в Україні ще більше ускладнювали й несприятливі демографічні зміни. Так, за переписом 1926 р. в Україні нараховувалось 23,2 млн. (80%) українців і 2,6 млн. (9,2%) росіян. До кінця 30-х рр. кількість росіян в Україні зросла на 1,5 млн. осіб, в той же час як все населення республіки збільшилось в цілому — всього на 2 млн. людей. Всього за період 1930–1989 рр. (останній перепис населення) кількість українців зросла на 20%, а росіян — на 240% (11,4 млн. осіб) [20].

За нинішніх умов наближення виборів до Верховної Ради України, які відбулися навесні 2002 р., позначилося сплеском інтересу багатьох громадсько-політичних діячів, представників владних структур (від регіонального рівня до вищого законодавчого та виконавчого органів) до мовного питання, їхнім намаганням якомога ефективніше використати це питання для завоювання прихильності й голосів певних груп виборців. Це ще раз засвідчив нещодавній розгляд Верховною Радою декількох законопроектів, в яких пропонуються ті чи інші шляхи гармонізації мовної ситуації в нашій державі. Певна частина депутатського корпусу парламенту України, переважно представники лівих фракцій, лівоцентристи чи співчуваючі їм «незалежні», виступили прибічниками ідеї фактичної двомовності на державному рівні. Така позиція зумовлюється тим, що виступаючи за відновлення в тій чи іншій формі єдиної держави на

зразок колишнього СРСР, вони намагаються гальмувати поглиблення процесу суверенізації України, в тому числі і в мовній сфері, зорієнтувати вектор її дрейфу не до Європи, а до Росії. Двомовність розуміється ними, зокрема автором законопроекту «Про мови» С.Кияшко та автором близького до нього проекту «Про розвиток та вживання мов в Україні» О.Костусевим не як обов'язкове вільне володіння двома мовами — **українською та російською**, а право того чи іншого посадовця, вчителя, медика, юриста та ін. обирати з двох мов ту, якою **особисто йому** легше спілкуватися. Тому російська мова, як вони вважають, має виступати в якості робочої для державних структур, для навчання у вузах, в тому числі й дітей, які то того навчалися українською мовою, вживають її на побутовому рівні. Близьким до цього проекту стала позиція групи депутатів на чолі з Є. Красняковим, які вирішальним фактором визнали мовне самовизначення та переваги громадян. В тому ж дусі висловився й О.Кучеренко в своєму проекті «Про розвиток та вживання мов в Україні», вводячи поняття «регіональної мови» та урівнюючи в правах державну та регіональні мови. При цьому автори даного проекту посилались на Європейську хартію регіональних мов або мов меншин, не зважаючи на те, що перед тим саме український парламент відмовився ратифікувати цю хартію з рахунком 229 «за», 54 — «проти».

На наш погляд, депутатам, які розраховують зібрати політичні дивіденди на мовному питанні, не слід було б забувати про досвід виборчої кампанії 1998 р. Вона засвідчила, що ті партії та виборчі блоки, які вирішили спекулювати на почуттях та інтересах етнічних груп населення України, не дістали вагомої підтримки виборців. Показовим в цьому плані став провал Соціально-виборчого об'єднання (СЛОН) та партії «Союз», головними гаслами яких був захист так званого російськомовного населення. Зосереджуючи свою передвиборчу агітацію на особливому статусі російської мови та російської культури в Україні (СЛОН), на визнанні росіян поряд з українцями державотворчою нацією в Україні, наданні російській мові статусу другої державної мови, закликаючи до вступу України в міждержавний союз з Росією і Білоруссю (партія «Союз»), ці політичні угруповання, очевидно, розраховували на значну підтримку свого електорату. Той факт, що в результаті кожна з них (це стосується і Партії регіонального відродження України, подібної до них за своєю програмою) набрала менше 1% голосів виборців, може свідчити про виражену державну етнополітику, що ґрунтується не лише на демократичному законодавстві в цій царині, а й на врахуванні інтересів і потреб усіх етнічних ком-

понентів українського суспільства. Крім того, ці результати ще раз продемонстрували, що твердження про обмеження прав росіян в Україні не відповідають дійсності. На наш погляд, факти свідчать про інше. В нашій державі створена і діє культурно-освітня інфраструктура задоволення відповідних потреб росіян в Україні. Так, наприкінці 90-х рр. етнокультурні інтереси росіян в нашій державі представляли 28 громадських товариств та об'єднань, 2 з них — Українське товариство російської культури «Русь» і Пушкінське товариство України — мають статус всеукраїнських. Культурно-мистецькі потреби російської меншини в нашій державі задовольняють 30 російських (один з них — в Одесі), 36 двомовних (українсько-російських) і один українсько-російсько-єврейський театр. До послуг росіян більш як 24 тис. масових та універсальних бібліотек, сукупний фонд яких налічує біля 387 млн. примірників книг та журналів, зокрема російською мовою — понад 240 млн. (62%) примірників. Наприкінці 90-х рр. в Україні видавалося понад 1,3 тис. російськомовних газет і журналів, у тому числі 10 видань, засновниками яких є російські общини. Значна частина з них постійно отримує в Україні державну підтримку. Майже дві третини загального обсягу на теле- та радіоканалах займають передачі і фільми, що транслюються російською мовою. Школи з російською мовою навчання становлять 42,7% усіх шкіл України, не враховуючи двомовних, у вузах російською мовою навчається 55,6% молоді [21].

Проте, сучасна мовна ситуація в Україні непроста. Пропозиція форсованого і штучного витіснення з обігу в Україні мови російської, на наш погляд, не може бути визнана виправданою, бо існувала й існує велика кількість російськомовних письменників, поетів, художників, музикантів та інших діячів мистецтв, які зробили чималий внесок у розвиток української культури. Не розмовляючи мовою державною, вони, на противагу тим, хто володіє українською мовою, проте до сьогодні «живе в СРСР» з його умовними кордонами — і політичними, і культурними, і мовними, не тільки співчують процесу розбудови української держави, але й реально беруть участь у творенні дійсно демократичної, незалежної України. Звичайно, це не відміння вимог державної підтримки передусім мови української, права якої повністю ще не відновлені. Слід враховувати, що за умов, коли, як це загальновідомо, на протязі життя багатьох і багатьох поколінь українців величезні зусилля цілої держави спрямовані були фактично на викорінення цієї мови, чи не потрібні зусилля держави, вже незалежної держави, що зветься Україна, на відновлення прав цієї довгий

час гнаної і переслідуваної мови? Може це й буде відновленням елементарної історичної справедливості? Хоча робити це слід, звісно, не за рахунок обмеження вільного вживання тими, хто забажає, своєї рідної, неукраїнської мови, бо інакше на зміну одній несправедливості прийде інша. Цього припускати ні в якому разі не можна. Вважаю цілком слушними міркування з цього приводу академіка НАН України Петра Толочка, висловлені ним в одній із статей в тижневику «Дзеркало тижня». Стверджуючи в статті, що україно-російська двомовність є нашим величезним досягненням, відмова від якого стала б драматичною помилкою та непоправною духовною втратою, він, проте, відзначав: «Що стосується надання російській мові статусу другої державної, то навіть для мене, прибічника її широкого існування в Україні, тут не все однозначно. Давайте будемо чесними перед собою і назвемо справжню причину наших побоювань. Справа в тому, що при рівних юридичних правах російська мова, будучи спорідненою українській, але більш розвиненою та міжнародно престижною, в кінці кінців витисне українську. Небезпека ця реальна, і ми не можемо з нею не рахуватися. Хотілося б, щоб наша історична відповідальність перед українською мовою усвідомлювалася всіма громадянами України» [22].

1. *Цит. за:* Огієнко І. Українська культура. — К., 1918. — С. 242.
2. *Огієнко І.* Вказ. праця. — С. 244, 245.
3. *Щурат В.* На довістку нової доби. Статті та замітки. — Львів, 1919. — С. 55, 52.
4. *Лисяк-Рудницький І.* Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй // Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 31.
5. *Пытин А.* История русской этнографии. — СПб., 1891. — Т. 3. — С. 10.
6. *Див.: Студинський К.* Листування і зв'язки П. Куліша з І. Пулюєм // Куліш П. О. Матеріали і розвідки. — Львів, 1930. — С. XXXV.
7. *Цит. за:* Щурат В. На досвідку нової доби. — С. 165, 166.
8. *Лисяк-Рудницький І.* Роля України в новітній історії // Історичні есе. — С. 159.
9. *Пчілка О.* 3 листа до О.Огоновського, 13 (25) лютого 1892 р. // Леся Українка: Документи й матеріали. 1871–1970. — К., 1971. — С. 85.
10. *Могилянський М.* О культурном творчестве // Украинская жизнь. — 1912. — № 4. — С. 14.
11. *Українець* (Кистяковский Б.) К вопросу самостоятельности украинской культуры // Русская мысль. — 1911. — № 5. — С. 142.
12. Там само. — С. 143.

13. *Бердяев Н.* Духи русской революции // Из глубины: Сборник статей о русской революции. — М., 1990. — С. 57, 59, 60.
14. *Ефремов С.* Заметки на текущие темы // Киевская старина. — 1905. — март. — С. 285.
15. *Украинская платформа* // Украинская жизнь. — 1912. — № 4. — С. 83.
16. *Струве П.* На разные темы // Русская мысль. — 1911. — № 1. — С. 187.
17. *К вопросу о самостоятельной украинской культуре: Письмо в редакцию* // Русская мысль. — 1911. — № 5. — С. 141–142.
18. *Струве П.* Общерусская культура и украинский партикуляризм: Ответ Украинцу // Русская мысль. — 1912. — № 1. — С. 72.
19. Там само. — С. 84–85.
20. *Матузко Роман.* «За русское дело» на Україні // Розбудова держави. — 1996. — № 8. — С. 4.
21. *Попок А., Лапгутов Ю.* Національно-культурні потреби росіян в Україні та українців у Росії // Там само. — 1998. — № 9/10. — С. 8.
22. *Толочко Петр.* Искусство жить рядом и вместе // Там само. — № 26 (350). — 14 июля 2001 г.